

Куліш і Шевченко.

Не обурюватись, не плакати, лише розуміти!

Перші-ж десятиліття українського культурного ренесансу XIX віку висунули на кін життя літературного, наукового, громадського три величезні постаті такої яскраво талановитої вдачі, що не часто буйний цвіт її прибирає діла і дні людські: Костомаров, Куліш і Шевченко... Нині, коли день народження кожного з них стоїть від нашого часу вже більш ніж на столітній віддалі, а від смерти того, хто останній з них скінчив свій життєвий шлях,—від смерти Куліша, минуло вже трицять літ, вже *sine ira et studio* треба-б підходити до вивчення їх постатів, ідей, взаємовідносин. Історична перспектива перш за все необхідна в цьому важливому для нашої національної свідомості ділі. Не змальовування героїчних портретів—ілюстрацій до чеснотливої теми—„Життя видатних людей“, не усвячення—з одного боку, і не пристрасне виявлення їх помилок, їх особистих хиб—з другого, не полеміка з ними потрібні. Потрібні образи, що відповідають дійсності—це перш за все, потрібно розуміння питомого тягару їх діла, їх ідей, звязку того діла і тих ідей з турботами й завданнями нашого сьогодні. Не акафіст і не анатема, лиш ніж історичної аналізи. А історик перш за все не повинен забувати, що важче розуміти речі серед самих подій, ніж розумно про них міркувати на певній далечині.

Але підхід з цими, здавалось-би, примітивними принципами історичної оцінки постатів знаменитої „Трійці“ першої доби нашого культурного ренесансу—це сливе насмілення „об'ять необ'ятное“. Ще не змовкли пристрасні, що збуджувались діяльністю „Трійці“—і це найкрасномовніше свідоцтво про живучість її діла,—тому й змагання об'єктивності ще залишається одним з тих гарних замірів, якими, кажуть, пекло забруковане... Ще не всі матеріали, потрібні для такої оцінки, опубліковано й досліджено, а серед дослідників, що працювали досі коло відповідного матеріалу, було таки досить не тих дослідників, що розчищають шлях до історичної істини, а тих гробкопів, що шлях цей засипають камінням і землею, роблять його неперехідним. Тому час для синтези ще не прийшов, для нього ще

нема досить надійно дослідженого матеріалу і на черзі детальний дослід величезного матеріалу, цілого Монблану фактів, часткових тем і питань, які в своїй цілокупності колись дадуть майбутньому історикові змогу зробити свою синтетичну оцінку, оперту не на піску необґрунтованих вигадок і виразно зазначених сторонностей. Темою цієї роботи буде одна з таких часткових тем — Куліш та Шевченко.

Тема про Куліша, або Кулішева проблема—може чи не центральна проблема в цілій історії українського культурного ренесансу ХІХ віку. Не даремно Драгоманов писав про нього в листі до Павлика: Куліш „один з українофілів—б'є в точку—в с е с в і т н ь о ї, л ю д с ь к о ї к у л ь т у р и, к о т р а п і д н і м е н а ш н а р о д“¹⁾. І тема ця підлягає перегляду в повнім обсягу, бо, не дивлячись на те, що про Куліша написано, мабуть, більш ніж написав сам Куліш, маємо поки-що лиш зернятка справедливої оцінки де-яких рис многогранної постати велетня-Куліша. Дивним дивом,—характер найбільш міцний в знаменитій „Трійці“, волю, найбільш напружену й скеровану в напрямку поставленої собі мети,—Куліша ославлено, як хамелеона, який з легкістю сьгодні палив те, чому вчора вклонявся. Навіть „вчорашній друг“ Костомаров, характеризуючи „останню літературну діяльність“ Куліша, пророчив йому втрату довір'я й любови читачів, як наслідок зміни поглядів письменника на зовсім супротивні тим, які „вони раніш звикли чути од нього“²⁾. А проте Куліш пройшов свій довгий шлях трудівника, як мономан, яким через все життя володіла одна думка, одна мрія, що її він дістав, як зазначила вже Єфименкова, „від предків, від того українського козацького роду, з якого письменник вийшов“,—ідея самостійности української народности³⁾. Як лицар на обороні цієї ідеї, Куліш безмірно більш послідовний, витриманий і логічний, ніж його винувателі, що яскраво й відбивається в тому акті обвинувачення, який проти нього виставив в зазначеній статті колишній лідер братства Кирило-Методіївського... Не більш впевняє акт обвинувачення, що його через 40 літ проти Куліша виставив автор, який вже цілком прийняв і, мабуть, в значній мірі від Куліша, ідею самостійности української народности. Говорю про талановиту спробу С. О. Єфремова дати в аналізі „життєвої драми Куліша“ синтетичну характеристику його постати⁴⁾. Коли обминути „асинтетичність Кулішевого розуму“, як іманентну рису вдачі, що до речі теж треба

¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII-й, Чернівці, 1911 р. лист від 25 нов. 92, стор. 106.

²⁾ „Киевская Старина“, февраль 83 г., стор. 234.

³⁾ А. Я. Єфименко, П. А. Кулиш, как историк, „Библиотека Самообразования“, № 44—1904 г.

⁴⁾ С. О. Єфремов, „Без синтезу“, Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Ак. Наук, кн. IV, К., 1924; також окрема відбитка, К. 1924.

в значній мірі заперечити, маємо в синтезі С. О. Єфремова переважно моральні моменти: прищеплену вихованням одлюдковатість вдачі, принципіальну антигромадськість, що пройшла через всі стадії „через надмірне самолюбство, пиху, мстивість і органічну нещирість та позування“: „без пози Куліш не міг бути, навіть у своїй тяжкій самотності, навіть із самим собою на самоті, навіть у щоденнику. Всюди випинається оте безмірне „я“, викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на ґрунті доморобного аристократизму і асинтетичного способу думання“¹⁾. Важко навіть в „ґрунті доморобного аристократизму“ бачити вказівку на соціальний момент, продухвину в бік соціальної аналізи, бо той „доморобний аристократизм“ має тут всі риси не соціальної, а моральної, власне аморальної категорії. Щасливо розв'язати драму, що утворили зазначені моральні огріхи Куліша, він не міг, „не маючи в своєму обладуванні синтетичної здатности“²⁾. Не спиняючись над питанням, чи „обладування синтетичною здатністю“ було-б достатнім для перемоги над зазначеними і яскраво підкресленими в дослідника моральними хибами „егоцентричного“ Кулішевого „я“, думаю, що „життьову драму Куліша“ можна зрозуміти лиш на ґрунті поглибленої аналізи соціальних моментів. Талановитий, оригінальний, далекий від шаблону й трафарету етюд С. Єфремова, що мав остаточно зліквідувати туман довголітньої праці дослідників-гробокopів над Кулішевою проблемою, не дивлючись на майстерну аналізу і багатство думок, не можна вважати за вповні завдовольнюще розв'язання завдання, іменно через ухил дослідника від соціальної аналізи до моралізування. Наслідком того ухилу вся праця Єфремова звучить ще в значній мірі, як акт обвинувачення і, хоча деякі риси зарисовано вірно й яскраво, в цілому образ ніби-то егоцентричного з одлюдковатістю вдачі Куліша, драма якого—драма людини, що не втямила одвічного свого призначення—бути *шоу політи́в*,—вийшов одбоічний, не цілком „с подлинним вірний“... Стан моїх студій над Кулішем дозволяє мені поки-що протривоставити образіві, що змалював Єфремов в повному озброєнні аргументованого аналізу фактів, лиш це не аргументоване й неумотивоване твердження... За відповідну аргументацію зараз я й не беруся, бо не спокушають мене загальні місця, що їх так легко піднести, користуючись так широко продукованим тепер спрощеним і звульгаризованим соціологічним методом. Настав час не вважати вже протягнення простих ниток від економічної бази до тих чи інших ідеологічних моментів за щасливий приклад марксіського методу. Таким способом утворюють лиш ті присмерки, в півсвітлі яких всі кішки

¹⁾ С. Єфремов. Без синтезу, стор. 22.

²⁾ Ibid.

однаково сірі. Не спокушаючись легкою перспективою зробити з колоритної постати Куліша сіру кішку дрібно-буржуазної і землевла-сницької хуторної культури (а плодом тієї культури він, безумовно, був і тут треба шукати коріння його „життєвої драми“), цікавлю-чись і „особливими прикметами“ його обличчя, інтерпретація яких вимагає деталізації, поглиблення, загострення методологічних засобів, в цій праці я ставлю собі лиш часткову тему, сторінку, нехай акт з навчаючої драми „Куліш“:—„Куліш і Шевченко“. Випадково може, як-раз матеріял цієї теми для мене найбільш освітлений, хоч я й визнаю, що навіть на шляху зафіксування особливих прикмет Кулі-шевого обличчя вибір цієї теми може й не дуже щасливий, і голов-ним чином тому, що в інтерпретації її доведеться багато дечого по-давати без належної вичерпливої аргументації, підносить не досить виразно умотивовано. Доведеться й не в повній мірі належної вираз-ности використати аналізу соціальних передумов, хоч вони ввесь час і залишались в полі мого зору. Кінець-кінцем моя праця лиш об-робка часткових питань часткової теми, що далеко її не вичерпує. Але й у такому вигляді, сподіваюсь, вона не позбавлена певного інтересу, бо взаємовідносини таких велетнів, як Куліш і Шевченко, по-дають захватний зворушливий матеріял, рівного якому що-до цікавості мало в історії людських взаємовідносин і, може, нема в історії нашого культурного ренесансу. До того-ж у взаємовідносинах Куліша—Шевченка, як сонце в маленькій краплині води, одбилась і уся при-ваблива, експансивна, з світлим розумом і великим серцем, бурхлива і щира, проста і геніяльна вдача поета і нехай згадкою про нього „не злим тихим словом“ з приводу сьогорічних роковин озветься моя скромна праця...

„Як і де особисто познайомився Куліш з Шевченком, про се ми не маємо ясных вказівок“...—читаємо в розвідці О. Грушевського „Шевченко і Куліш“ в Петербурзькому „Шевченківському збірни-кові“ 1914 року. Але в двох працях Куліша: „Воспоминания о Н. И. Ко-стомарове“ („Новь“—1885, № 13) і „Жизнь Куліша“ („Правда“, 1868 р.) знаходимо вичерпливі і ясні вказівки, що цілком розв'язують питання,— і як, і де. До останнього часу не було встановлено дати, коли саме відбулось те, про що розповів Куліш в зазначених працях, але те-пер на підставі нових матеріялів це остаточно з'ясував В. Петров¹⁾. Познайомилися Куліш з Шевченком в межах періоду з весни 1843 р. до 29 червня того-ж року. Що-ж до питання,—де і як,—то без аргу-ментів, чому ясне свідцтво Куліша не можна признати за вірне дій-

¹⁾ В. Петров, Шевченко, Куліш, В. Білозерський— їх перші стрічі, „Україна“, кн. 1—2—1925 р., стор. 42—50.

сності, Ол. С. Грушевський і раніш за його Ол. Кониський, власне не одкидаючи того свідоцтва, вважають за потрібне своєрідно і зовсім непереконливо його інтерпретувати не згідно з точним розумом Кулішевого оповідання. До речі,—ми називаємо „Жизнь Куліша“ в „Правді“ 1868 р. працею Куліша в той час, як у літературі про це звичайно говориться обережно й гіпотетично. Час це ствердити позитивно й недвохзначно. А підстави для такого твердження, крім стилю, Кулішевого неповторного стилю,—в переконанні, що під-час, коли „Жизнь Куліша“ з'явилася в „Правді“, так правильно й вірно оцінити Куліша, поставитись до нього з такою заслуженою пошаною міг... лиш один Куліш. Отже, коли-б виявилось, що оригінал „Жизни Куліша“ написано не його „рукою власною“, то не було-б сумніву, що писано його з диктування Куліша...

Про те,—як і де,—Куліш розповідає так (цитуюмо за „Воспоминаниями о Костомарове“):

— „Когда я сидел за мольбертом, утопая в игре линий, тонов и красок, передо мною появилась неведомая еще мною фигура Шевченка в парусиновом балахоне и в таком же картузе, падавшем ему на затылок подобно казацкому шлыку.

— А вгадайте хто?—это были первые слова Тараса, произнесенные тем очаровательно веселым и беззаботным голосом, который привлекал к нему женщин и детей.

Я отвечал: „Шевченко.“

— Він,—отвечал Тарас, засмеявшись так, как смеются наши молодцы. Тогда не носил он усов, и у него в лице было много женственного.

— Чи нема в вас чарки горілки?—это была вторая услышанная мною от Шевченка фраза.“

Варіант того-ж оповідання в „Правді“ такий:

„Ввiходить хтось до Куліша у полотняному пальті. „Здорові були!.. А вгадайте хто?“—„Хто ж як не Шевченко?“ (А ніколи не бачив його і намалюваного)—„Він і є! Чи нема в вас чарки горілки?“ Чи викликають обидва варіанти будь-які сумніви? Здається, жадних. До першої зустрічі Куліш із Шевченком добре поза очі знали один одного. Все поводження Шевченка підчас першої зустрічі цілком відповідає його вдачі, змалювано ту зустріч так художньо й яскраво, що, читаючи оповідання про неї, відчуваємо себе ніби присутніми при зустрічі й розмові... А Кониський і О. С. Грушевський „інтерпретують“ свідоцтво Куліша. „По словам Шевченка (на допиті в III відділі)—пише О. Грушевський—виходило-би, що він спізнався з Кулішем особисто ще в 1842 році (Кониський заміняє на рік 1843),¹⁾ але після того не бачився. Тоді запитання Шевченка, чи пізнає його Ку-

¹⁾ і цілком резонно заміняє, бо року 1842 Шевченко на Україні не був.

ліш, могло би значити, чи ще пам'ятає його Куліш з обличчя, або чи не змінився він остільки, що Куліш не зможе його пізнати через кілька років відсутности. (Кониський приймає як раз таке тлумачення сього запитання).“ Не кажучи про те, що відповідь на допиті, коли вона суперечить іншим свідоцтвам, навряд чи можна класти в основу якихсь висновків, той чи інший рік в данім разі не відіграє жадної ролі. Тепер знаємо з роботи В. Петрова, що відповідь Шевченка на допиті про 1842 р., як дату його першого знайомства з Кулішем, не вірна. О. Грушевський не знав тих матеріялів, на яких обґрунтував свої висновки Петров, але й мимо тих матеріялів і його, й Кониського „тлумачення“ оповідання не мають жадних підстав, як і дальше „тлумачення“ О. Грушевського: „найлекше прийняти таку середню розв'язку сього питання. Шевченко познайомився з Кулішем ще в перший приїзд свій до України, але тоді бачився з ним не часто, оден-два рази, а потім листувався з Кулішем. Через те стає зрозумілим запитання Шевченка при побаченню з Кулішем, і Куліш, зосвого боку, не зазначив в своїх споминах ту першу зустріч з Шевченком.“ Але-ж Куліш цілком виразно зазначив: „передо мною появилася неведомая еще мне фигура Шевченка,“ „это были первые слова, произнесенные Тарасом,“ „это была вторая, услышанная мною от Шевченка фраза“ і також виразно додав до своєї відповіді: „А хто-ж як не Шевченко?“ примітку: „а ніколи не бачив його і намалёваного.“ Які-ж підстави для якогось „тлумачення“ цілком ясного оповідання, чом запитання: „А вгадайте хто?“ (в обох варіантах оповідання) може здаватись незрозумілим? До чого міркування про те, що „могло-б значити запитання Шевченка, чи пізнає його Куліш,“ коли Шевченко такого запитання не ставив, а спитав:—„а вгадайте хто?“

Отже оповідання Куліша про „як і де“ лишилось непохитним і після „тлумачення“ Кониського, підтриманого авторитетом О. Грушевського. Оповідання Куліша про перші вражіння від знайомства з поетом трохи різняться в двох варіантах споминів. В пізнішому варіанті (написаному р. 85), власне кажучи Куліш розповідає більш про вражіння інших (Костомарова, його матери та „верноподданного Фомки),“ лиш вплітаючи в них теплі, сердечні нотки своїх вражінь.

„И вот этакого-то Ганжу Андыбера представил я моему ученому и политиканствующему другу.

Костомарова на первых порах коробила Шевченкова манера быть, нечуждая запорожского цинизма, но скоро он изыскал с ним *modus vivendi*, и даже любил пародировать известную песню о Нечае, приспособив ее к Шевченку:

Козак Тарас, козак Тарас
На то не вважає,
Сидить мовчки кінець стола
З чаєм ром кружає.

Что касается Татьяны Петровны и верноподданного Фомки, то они сделали друзьями казака Тараса с первого его жарту, с первой песни (беспредельно тогда веселый, он беседовал припевая), с первого молодичьего смеха его, в котором слышалась душа его наивная и сипатичная ко всему честному, прекрасному, возвышенному. Таким я оставил последнего украинского менестреля на руках у Костомарова в Киеве, отправляясь в таинственно привлекательный для провинциала Петербург. Далі Куліш вважає за необхідне „немедленно прибавить, что под верхней одеждой, в которой красовался перед людьми Тарас, носил он другую — черного цвета“ і визнає вплив Шевченка на себе і Костомарова: „язык его действовал на нас как зараза...“ „На юношеском сердце нашем, спокойно блаженном под влиянием общей русской науки и поэзии, сделали рану неведомые сочинители таких пародоксов, какими полна летопись Конисского, знаменитая в этом отношении „История Русов.“ Шевченко, воспитанный чтением псевдо-Конисского, растравил эту рану...“ І далі: „Шевченко был неистощим в сарказмах, анекдотах и припевах на счет бедных великоруссов, которых мы столь сурово лишали наследства в древней „вотчине“ Рюриковичей и Романовых...“ В наведених рядках споминів Куліша багато фактичних помилок, або принаймні непорозумінь: знайомство Шевченка з Костомаровим, коли тримались свідоцтва останнього та й Шевченка, сталося без посередництва Куліша, що під той час вже перебував у Петербурзі. „С Костомаровым я познакомился в прошедшем году в Киеве весною“ — відповідав на допиті в III відділі Шевченко, а Костомаров в згаданій вище статті „П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность“ писав: „Кулиш и Шевченко не были участниками разговоров, происходивших в Генваре 1846 года; Кулиш находился тогда в Петербурге, а с Шевченко я еще не был лично знаком“¹⁾. Вповні згідно з цим розповідає Костомаров про своє знайомство з Шевченко і в своїй відомій „Автобиографии.“ Помиляється, очевидно, Куліш, розповідаючи в споминах при Костомарова що до „времени его учительства в 1-ой гимназии, а моего в 3-х классном училище на Подоле (себ-то 45 р.), может быть счастливейшем в его, и в моей жизни:— „ребячась таким образом, мы были поддержаны появлением среди нас Шевченка.“ Ці рядки стриваємо як-раз перед вже наведеним оповіданням про першу зустріч з Шевченко. Але ця перша зустріч відбулась, як знаємо, року 1843-го. Кониський без посилки на джерела пише: „Костомаров еще осенью 1845 года перешел с Володи в Киев учителем первой гимназии и тогда же его познакомил с Шевченко Кулиш; но по случаю скорого выезда поэта из Киева

¹⁾ „Киевская Старина“, 2 кн. 1883 г., стор. 230.

знакомство это было мимолетное, не имевшее никакого влияния на Шевченка¹⁾. Сам Костомаров в перших своїх споминах про Шевченка²⁾ теж розповідав, що з Шевченком він вперше спізнався очевидно на-весні року 1845. В період пробування Костомарова в Київі, після екзаменів в Рівному до від'їзду його в Вороніжську губерню, це могло бути і тоді нічого неможливого нема, що тоді-ж сходились разом Куліш, Костомаров і Шевченко. Але оповіданню Куліша про те, як Костомаров підчас, коли „стояла на Киевских высотах прекрасная малорусская осень,“ почастував його „обедом гомерическим,“ що на нему „жрицей пиршества“ була мати Костомарова, суперечать факти, як їх викладає в своїй „Автобіографії“ Костомаров. Та припустити, що зустрічі Куліша — Шевченка — Костомарова мали місце влітку 45 р. до від'їзду Костомарова в Вороніжську губерню, або після його повороту (в серпні) можливо, лиш „гомерический обед“ не міг відбутись під той час...

При сучасному стані відповідних матеріялів і дослідів погодити всі ці суперечності неможливо, але треба думати, що змальована в споминах Куліша про Костомарова атмосфера дружнього єднання „Трійці,“ в якій лунали „сарказми, анекдоти й співанки“ Шевченка може стосуватись лиш до кінця 46 або до початку 47 року в період меж половиною грудня, коли Шевченко повернувся з службової поїздки,—до 9 січня, коли він виїхав на Борзенщину. Кониський, розповідаючи про збори на 1-й день Різдва 1846 р. на квартирі Гулака, серед присутніх на тих зборах називає Шевченка і Куліша. В „Автобіографії“ Костомарова про присутність Куліша на тих фатальних зборах (розмови на них підслухав студент Петров)—не згадується³⁾.

Визнати, що розповідане Кулішем про зустрічі з Шевченком і Костомаровим може стосуватись до весни 1845 р. не дає те, що тоді не було ще в Київі матери Костомарова. Це й примушує оповідання Куліша звязувати з кінцем 46-го—початком 47 р. р. Се тоді й „чары дикой во многих случаях его поэзии подавили—в уме и сердце Кулиша—все, что восприял (він) трезвенного от несравненного Плетнева.“ Хтось з спільних приятелів передав Кулішеві перед від'їздом його з жінкою та В. М. Білозерським за кордон рукопис „книги Бытия украинского народа“ та антицензурних віршів Шевченка. „Пока успели мы доехать на почтовых до Варшавы—згадує Куліш, — каждый из нас знал стихотворения Шевченка наизуст, и мы могли бы, подобно Костомарову, обойтись без компрометирующей рукописи... Но мы были очарованы Шевченком почти в буквальном смысле слова.

¹⁾ А. Я. Конисский, Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка, Одесса 1898, стр. 215.

²⁾ Н. И. Костомаров, Воспоминание о двух малярах, Основа, № 4, 1861, стор. 48.

³⁾ Автобіографія Н. И. Костомарова, Москва, 1922, стор. 195.

Никто выше меня не ценил его дивного стиха.“ І що останні слова сказано не на вітер, Куліш дав доказ, розповівши не тільки про чари Шевченкової поезії на себе та близьких, але й змалювавши у весь зріст в „Історичному оповіданню“ громадську ролю тієї поезії: „серед сієї благодатної молодіжи з'явився Шевченко, з голосним плачем своїм по нещастливій долі земляцькій, і заспівав перед небожатами:

„Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе спліндровано,
За що, мамо, гинеш?“

Спів сей був для неї, во істину, гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полон'яний язик, то се було тоді у Київі“¹⁾.

Ніколи ні до Куліша, ні після його ніхто не говорив про Шевченка такими вогневими словами!

В другому варіанті оповідання про перше знайомство з Шевченком („Жизнь Куліша“) після вище наведеної сцени першої зустрічі читаємо: „тут уже й пішло справдешнє січове балаканнє, а далі й співи (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незлічену силу пісень). Почали потім їздити навкруги Київа, рисовати, рибу за Дніпром ловити...“ Далі несимпатію до Шевченкового „цинізму“ вже не покладається на Костомарова. „Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинизм; зносив норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті й коло своєї особи вродливої й навкруги себе, кохався у порядку як до річей так и до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком—кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин Козащини. Шевченко репрезентував собою правобережну козащину, що після Андрусівського договору, зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січи верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила 18 тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру „Малороссийську колегію,“ помогало цариці Катерині писати „Наказ“ і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилось у

¹⁾ „Хуторна поезія,“ Львів, 1882, стор. 7—8.

підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узгрянниччі поруч із лицарями Лянськоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хоч у і муш у.“ Наводжу цю довгу цитату з „Жизни Куліша“ тому, що бачу в ній правильне окреслення тих соціальних моментів, яких не можна обминути дослідникові постати Куліша...

З першої-ж зустрічі Куліша з Шевченком почалось справжнє січове балакання, а далі й співи, прогуляння навкруги Київа, малювання, рибальство за Дніпром. Ідилія! А в атмосфері тієї ідилії вже тоді Куліш, що перевіряв „алгеброй гармонію“, мусів, дивлячись як „бессмертний гений“ „озаряет голову безумца, гуляки праздного“ (таким уявлявся йому Шевченко з його „запорозьким цинизмом),“ відчувати: „все говорят: нет правды на земле, но правды нет—и выше!..“ Гордий, гонористий і славолюбний, свідомий своїх великих здібностей Куліш, мабуть, через усе життя проніс гірке відчуття Сальєрі: „в награду трудов, усердия, молений“ (а їх чимало поклав великий трудівник, во істину, герой праці!),—не послано було йому „бессмертного гения.“ Багато пізніш вже за останніх літ життя Шевченка 14 лютого року 1858, пропонуючи йому „накидати пером де що з нашої історії,“ писав Куліш: „я й сам понарисовував би, і вийшло-б воно не згірш од московщини, та в мене тії абреси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючиться по художницьки“¹⁾. Хто знає, або краще мовити, відчуває Куліша, зрозуміє, чого йому стоїло те визнати! А що-до поезії, хіба він не відчував того-ж таки самого: я й сам понаписував би, і вийшло-б воно не погано, та не так, як у Шевченка? Шевченко як не поведе пером, то все воно „закарлючиться“ по художницьки. І з гордощів замовк, як поет, аж до смерти Шевченка...

„Никто выше меня не ценил его дивного стиха;“ як тонко розумів Куліш поезію Шевченка, які розумні подавав поради, свідчить хоч-би відомий лист його до Шевченка,—досить згадати одну зміну рядка — „наш завзятий Головатий“ („лицо не очень важное и мало-известное народу и историкам)—на рядок „наша пісня, наша дума,“ що запропонував він²⁾. Але те, що ніби так легко „закарлючивалось“

¹⁾ „Киевская Старина,“ 1898, февраль, стор. 236—237.

²⁾ „Киевская Старина“ 1900, сентябрь, стор. 306.

під пером Шевченка („бессмертний гений озарял голову гуляки праздного),“ Кулішеві, щедро обдареному великими талантами, з його гострим і глибоким розумом, розвиненим високою освітою, ні за яку невсипущу працю („в награду трудов, усердия, молений“) не давалось. Якась неперехідна межа, якийсь маленький крок, що його зробити не міг, відділяли яскраво талановитого, великого трудownika Куліша від геніяльності. Хіба не мав він рації сказати: „всі кажуть, нема правди на землі, але нема її і вище!“?...

Справедливість вимагає, одначе, визнати, що Куліш знайшов у себе сили перемогти чорну заздрість Сальєрі, сховати гіркі відчуття його десь глибоко насподі душі і зберегти до Шевченка теплі дружні почуття. Ці теплі дружні почуття до того-ж не були у Куліша звичайною теплою, рожевою водою банальної приязни. Раз зрозумівши і глибоко відчувши дійсну ціну Шевченка: „бачив я перед очима душі моєї поета, раняшне сонце поезії, що тільки що окрайцем своїм видвинулось на чермнучім небі і сипнуло промінням по росяних травах“¹⁾,—Куліш за свій обов'язок уважав піклування, „щоб його талант іще ширше розпустив крила,“ піклування не тільки словом, але й ділом. Задумав він з молодою жінкою по дорозі за кордон, „упиваючись непечатаними творами Шевченковими, визвати ёго за границю, яко художника... Молода Кулішиха така ж сама, як і сам він ентузіястка, віддавала на его жертву для матері—України усе своє віно (три тисячі карбованців). Написали до Тараса, щоб він сам собі вистаравсь паспорт академічний, а грошима вони вже його обміслять“²⁾. Але впала несподівана катастрофа 47 року, що нею „розпочинається період гоненія нашого рідного слова в нашім ріднім краї“³⁾. Та і потім того через все життя Шевченка виразною смугою проходить безустанне піклування Куліша про його інтереси, розумні поради, дружня поміч...

„Гарячий“, спадщинно від діда, Куліш разом з тим мав вдачу, що в ній розум перемагав почуття, сентиментальність і надто сентименталізм були йому чужі. До обов'язків життя він ставився з надзвичайною вибагливістю. З цією вибагливістю, іноді зовні ніби суворою, ставивсь він і до Шевченка. З цього погляду надзвичайно цікавий початок вище вже згаданого листа Куліша до Шевченка з Петербургу (45 чи 46 р.): „перечитывая несколько раз здесь в Петербурге „Кобзаря“ и „Гайдамак,“ я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть, но в тоже время заметил осязательнее, чем прежде и их недостатки. Одни из этих недостатков происходят от Вашей

¹⁾ Историчне оповідання, в „Хуторній поезії,“ стор. 22—23.

²⁾ „Жизнь Куліша,“ „Правда“ 1868 р., стор. 298.

³⁾ „Историчне оповідання,“ стор. 7.

беспечности, небрежності, лени, или чегонибудь подобного; другие от того, что Вы слишком много полагались на врожденные Ваши силы и мало старались согласовать их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким Бог одарил вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина. Ваши создания принадлежат не одним вам и не одному вашему времени, они принадлежат всей Украине и будут говорить за нее вечно. Это дает мне право вмешиваться в семейные дела вашей фантазии и творчества“¹⁾. Критичні уваги й поради, що зроблено після цього вступу, дорожочинні для дослідника, який візьметься до аналізу поглядів Куліша на поезію Шевченка, тема, що лежить поза межами цієї праці. Для моєї теми цікаве закінчення листа: „надеюсь, что Вы не усумнитесь в благородстве моих побуждений к строгой рецензии Ваших несравненных созданий и к решительному тону советов. Прошу Вас не уничтожать этого письма, а спрятать его так, чтобы оно вам попало в руки лет через пять, когда Вы насытитесь курением всеобщих похвал и внутренний Ваш человек возжаждет иных наслаждений поэтических, наслаждений глубоким сознанием красоты творчества, недоступной для публики“²⁾. Свідомість надзвичайної вартості своїх уваг, така характерна для Куліша, а поруч і свідомість того, що у Шевченка єсть можливості, йому. Кулішев!, недосяжні: „может быть, тогда они наведут Вас на мысли, которые мне никогда и не приснятся!“ І далі — пропозиція за кордоном видати твори Шевченка „для славянского мира, с немецким переводом, введением и комментариями на немецком языке,— да славится украинское имя на всех языках!“ Коли гроші на те видання відмовлять дати Костомаров та інші, Куліш дає своє „козацьке слово“ надрукувати „своім коштом...“

Критицизм і вибагливість не заваджали, як бачимо, Кулішеві розуміти значіння Шевченка, мріяти про те, щоб він вславив слово українське „на всех языках.“ А з яким захопленням, близьким до ентузіазму, ставився він тоді до творчості Шевченка, як радів її поступу, та які багаті надії покладав на нього, бачимо з листа від того-ж приблизно часу (23 травня 1846 р.) до О. М. Бодяньського:

„Я хочу издавать Украинский альманах (придумайте заглавие). Шевченко прислал удивительные четыре стихотворения. Он делает чудеса с украинским языком“. Трохи далі: „Шевченко переложил 136 и 149 псалмы с блистательным успехом“. І, нарешті, наприкінці листа: „О Шевченке рассказывают чудеса. Он, говорят, написал поему Иоанн Гус и множество стихотворений, которые Малорос-

¹⁾ „Киевская Старина“, 1900 г., сентябрь, 305 стор.

²⁾ *ibid.*, стор. 310.

сияне знають уже наизусть. Вы, я думаю, знаете, що он тепер в Києве. Служит при Арх. Комиссии, отримує 1000 жалованія. Тому нужно радоватися, потому что комиссия посилає его беспрестанно в разные места Южной России для снятія старинних пам'ятників, а это должно современем доставити йому шекспировське знання людей, обычаєв и проч.“¹⁾

І в пізніших листах Куліша до Шевченка стріваємо не мало вибагливих порад, от хоч-би і в листі від 22 грудня 57-го року: „пишуть до мене з Москви, щоб у московському журналі що-небудь твоє напечатать. Не квапся на се, мій голубе, до якого часу. Одно—що тобі треба спростувати дорогу до столиці, а друге—з великою увагою треба тепер роздивлюватись, що напечатать, а що й придержать. Слава твоя писательська тепер у зеніті, то вже треба оглашати себе голосним ділом, а не аби-яким. Послі 1847 р. ждуть от тебе земляки річей великих“²⁾. А починається цей лист рядками, що свідчать, як високо ставить Куліш Шевченка, як сам цікавиться його думкою, літературною оцінкою: „посилаю тобі, брате Тарасе, з цею поштою „оповідання Вовчка“. Як то ти їх уподобаєш? Пиши шире, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну“. В такому-ж тоні і надзвичайно цікавий лист від 7 червня 58 р. з х. Мотронівки. І в ньому не тільки звичайна сувора вибагливість Кулішева, але й надзвичайна пошана, надзвичайно висока оцінка Шевченка: „Що-ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити? Чи не можна їх оголосити мирові? Присядь же, братику, та пом'зкуй над ними своєю здоровенною головою, щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не з половиною... Лучче де що придерж у себе Пушкінським звичаєм, а ніж брати нижчим ладом од себе самого. Раджу тобі, ревнуючи по твоїй славі і по красоті нашого голосного слова, а проте надіюсь на твою широченну спереду голову“. Після цього не дивно, що Куліш не тільки подавав поради Шевченкові, а часом і сам відчував потребу його порад: „почав писать таке, чого опріч мене—чи гарно воно, чи й не так то—ніхто не напише. Як-би ти був коло мене, прочитав би я тобі всмак, а ти-б мені запоміг розумною радою... Тепер же мені ні з ким і порадитись. Усе то бач народ або судовий, або воєнний, або дуже розумний з книжної науки, а такого щоб розум брав од самого Бога, як ти, мій брате,—і нема коло мене“³⁾. Не дивно, що здержливий і скупий на сантименти Куліш тут навіть дозволяє собі мріяти: „що то за добро було-б, як би нас

¹⁾ „Киевская Старина“, сентябрь, 1898, стор. 399.

²⁾ „Киевская Старина“, февраль, 1898, стор. 231.

³⁾ „Киевская Старина“, № 2, 1898, стор. 230.

Господь до купи звів, та як би ми пожили по сусідськи хоть один рік да й Костомару до себе приманили. Порозумнішали-б усі троє“¹⁾.

Шевченко „своєю широченною спереду головою“ не міг не оцінити вартости Кулішевих порад, не міг не відчутти впливу суворой вибагливости Куліша, її моральної правди. І це було для нього лиш корисно. Все життя він жадібно і болісно шукав почути правдиве слово про свою поезію і, кінець-кінцем, розумів, що може його почути лиш од Куліша. „Кончил переписывание или процеживание— читаємо в Шевченковім Щоденникові від 18 березня 58 р.—своей поэзии за 1847-й год. Жаль, что не с кем толково прочитать. М. С.“²⁾ мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом. Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестоко, но иногда скажет правду“³⁾. Думка, оцінка Куліша завсіди цікавила поета. Його відношення до тієї оцінки нагадує відношення учня до вибагливого суворого вчителя, що його трохи бояться, але поважають, думкою якого цікавляться, бо знають її вартість: 4 декабрія 57 г.: „Кулишу при письме послал свои „Неофиты“. Интересно мне знать его мнение о сем новом моем произведении“⁴⁾. 26 октябрія 57 г.: „В эпилоге к „Черной Раде“ П. А. Кулиш, говоря о Гоголе, Квитке и мне грешном, указывает на меня, как на великого самобытного поэта. Не из дружбы-ли это?“⁵⁾ При тому хоробливе самолюбство Куліша Шевченкові добре зрозуміле. Кажучи про те, що „він хоч і жорстоко, але іноді скаже правду“, Шевченко додає: „за то ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения“⁶⁾. Але Шевченко своїм великим серцем вмів незлосливо, поблажливо поставитись до маленьких хиб людських, особливо приятельських, а на теплі дружні почуття відповідав щирою приязню.

Після наведених цитат з листів Куліша до Шевченка навряд чи ще потрібно детально спинятися над усіма тими клопотами про інтереси Шевченка, що турбували Куліша, над усіма тими випадками, коли він був готовий простягти руку помочи другові поету і дійсно йому на поміч приходив. То він продає його „невольницькі пейзажи“⁷⁾, допомагаючи тим поетові матеріально, а до того-ж улашто-

1) „К. Ст.“, 2. 1898, стор 235. Лист від 1/II 1898 р.

2) М. С. Щепкин.

3) „Дневник Т. Г. Шевченка“, твори Т. Шевченка, т. II. Вид. Яковенка. Петербург, 1911, стор. 317.

4) Ibid., стор. 296.

5) Ibid., стор. 276.

6) Ibid., стор. 317.

7) „К. Ст.“ 2, 1898, лист від 23 грудня 57 р.

вуючи продаж так, „щоб споминки про твою святу для нас неволю були не в чужих, а в рідних руках“ (це Кулішеві завдячні ми, що споминки ті зберігаються тепер у Чернігівському музеї української старовини ім. В. В. Тарновського), то в нього знов думка з'являється Шевченка „заграницю спровадити“, щоб він „ширше по світу поглянув“, то він редагує (власне кажучи, пише) відомого автобіографічного листа Шевченка до редактора „Народного Читання“, і т. и. І воістину, треба мати за багато прокурорського усердя, щоби епізод, коли Шевченко, повертаючись з заслання, запрошував Куліша приїхати до нього до Нижнього-Новгорода, щоб побачитись і „добре поговорити о святім ділі“—зробити „Записки о Южной Руси“ постійним періодичеським изданієм на шталт журналу¹⁾, а Куліш знайшов, що його приїзд може „повредить делу“ Шевченка (повороту до Петербурга), тлумачити, як це робить Кониський, як доказ „черствости“ Куліша. Куліш в цьому разі виявив лиш добру орієнтацію в політично-громадських умовах того часу і обережність, що свідчила може про досягнення ним рівноваги між хочу і мушу, але що обережність та була не зайвою, навряд чи сумніватись можна.

В кінці 58 р. між Кулішем та Шевченком таки пробігла якась кішка: до того Куліш писав до Шевченка на ти, листи з кінця 58 р. вже писано на Ви. (ніде поки-що не знайдено пояснення цьому факту), але тон листів залишається незмінно дружній. Навіть з них ми впевняємось, що уявлення, ніби тон відносин Куліша до Шевченка (як то намагаються довести деякі „тлумачі“) був лиш тоном холодних менторських навчань, єсть лиш безпідставною вигадкою прокурорського „тлумачення“, в чому проте можна було впевнитись вже й з наведених цитат з листування Куліша з Шевченком. Куліш ніколи не одмовляв собі в приємності чимсь порадувати поета, піднести його бадьорість, віру в свої сили. Ось і в листі від 10 травня 1860 р. Куліш пише, вже на Ви: „запевняю Вас, що нігде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани та паненята, а всяка душа письменна й щира з вашим Кобзарем, наче з яким скарбом дорогим носиться, та й хутко вже й книжок їм буде не треба, бо повитвержували вже всі Ваші стихи на память і тривайте, чи не по Кобзареві вже й Богу моляться“...²⁾

Дослідження еволюції поглядів Куліша на поезію Шевченка, літературно-історична аналіза її, виходить за межі моєї теми, зазначу лиш, що ніхто стільки за життя і зараз після смерти Шевченка не писав про його поезію, а так сильно, так вогнево і потім написано

1) Твори Т. Шевченка, т. II, стор. 419, лист від 5 грудня 57.

2) „Киевская Старина“, 2, 1898, стор. 238—239.

було не багато; ніхто стільки не поклав праці і сил на популяризацію його величезного національного, художнього і взагалі культурного значіння, як Куліш. Про тон і рівень Кулішевого захвату свідчить вже те, що поміркований і обережний Костомаров писав, що—„тогда уже—(часи „Основи“)—многие уважавшие талант Шевченка, находили восторги г. Кулиша чрезмерными“¹⁾).

Над труною Шевченка сказав Куліш схвильоване слово: „ти нам оставив один завіт, Тарасе, ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли—у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь-же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги. Коли-ж не стане в нас сили твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, безтрепетно правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо“.

Кінець-кінцем, не знаємо таємниць душі Кулішевої, але констатуємо, що за все життя Моцарта-Шевченка Сальєрі-Куліш ні в чому не виявив темних почуттів Сальєрі...

А проте в загальній уяві Куліш таки вилив отруту в шклянку Шевченка, намагався його отруїти, хоч і сталося те через 13 літ після Шевченкової смерті. „Отруту,—подарунок Ізори“,—носив Куліш з собою 13 літ...

І отже, хоч нарис взаємовідносин Куліша з Шевченком закінчено, доводиться спинитись ще над епізодом Кулішевого ворогування з посмертним Шевченком, над епізодом такого запізненого використання отрути Сальєрі...

Corpus delicti—такий: в другому томі „Истории воссоединения Руси“ (1874 р), розповідаючи про відношення до цариці Катерини II народньої маси, Куліш написав: „даже в жалобных песнях о разорении Сичи сохранили к ней сыновнее почтение: она и там у них Великий Світ наша Мати, а вовсе не то, чем представила ее нам полупьяная муза Шевченка“²⁾). До цього бруталного місця додано велику примітку, де Куліш зазначив: „я знаю, что эти слова на многих произведут неблагоприятное для автора впечатление, и спешу заявить, что для историка слово правды должно быть дороже благосклонности читателей... Никто не написал о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги, но это не мешало ему видеть все недостатки распушенной музы Шевченка“... І далі, знов звертаючись „к народной памяти о великом воителе и великой воительнице исконных врагов Украины“, цеб-то

¹⁾ Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XIV. стор. 111.

²⁾ П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. II. С-Петербург, 1874, стор. 24.

про Петра I та Катерину II: „Шевченко, в этом случае, шел в разрез с украинским народом, под влияниями вовсе не поэтическими. Он „меж детей ничтожных мира“ часто бывал ничтожнее всех. При всем своем таланте, он много пострадал от первоначальной школы, в которой получил то, что в нем можно было назвать, *faute de mieux*, образованием. Он долго сидел на седалищах губителей, которые, по еврейскому подлиннику 1-го псалма, означают злоязычников, а перед их седалищами вечно стоял жертвенник худшему из олимпийцев. История известная“¹⁾).

Автори, що досі звертались до цього випадку Куліша, не з'ясували його справжнього змісту і того місця, яке він займає в оточенню аналогічних або подібних фактів. Більшість їх частіше обмежувалась жалісними словами та виразом шляхетного обурення. О. Кониський, навіть не додержуючись точности, писав: „Кулиш бросил грязью в память своего великого друга, назвав его Музу „пьяною!!“ Этого греха „против духа“ история не может забыть Кулишу, хотя и признает, что он принадлежал к числу тех не совсем здоровых людей, которые сегодня сожигают тех идолов, которым вчера поклонялись“²⁾). Більш словоохочий в цьому разі О. Грушевський: „Відома душевна криза Куліша відбивається і на оцінці творчости Шевченка: Куліш починає обкидувати багном і самого небжчика Шевченка, і його музу. Був потім момент вагань і спростовань. Куліш почав було виправдуватись і брав назад свої закиди, але знов вибух гострої ненависти та обкидування грязюкою...

Дуже сумне вражіння робить отся ворожнеча Куліша до пам'яті великого поета, колишнього щирого друга. Ся ворожнеча закрила давнє щире приятелювання двох письменників і часто, пригадуючи відносини Куліша до Шевченка, згадують лише сю останню ганебну ворожнечу та сліпе злісне обкидування грязюкою покійного Кобзаря“³⁾).

В цій тираді цінна лиш вказівка на звязок випадку Куліша з тим, що О. Грушевський називає „відомою душевною кризою Куліша“, а я-б просто назвав тим принциповим, або ідейним джерелом, з якого випливала неминучість виступу Куліша проти Шевченка, за його поглядом „неустранимым предметом нашей историографии“, що в свій час зазначив і автор першої безсторонньої, спокійної праці про Куліша Б. Д. Грінченко⁴⁾). Але характеристику потомного відношення Куліша до свого виступу у Грушевського, а проте й саму характе-

¹⁾ *Ibid.*, стор. 24—26.

²⁾ А. Я. Конисский, Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка, стор. 237—238.

³⁾ О. С. Грушевський, Шевченко і Куліш, „Шевченківський збірник“, т. I, Петербург, 1914, стор. 17.

⁴⁾ Б. Гринченко, П. А. Кулиш. Биографический очерк. Чернигов. 1899.

ристику того виступу не можна визнати за вірні. Що правда, Куліш згодом відчув брутальність свого виступу і виправдувався „со стыдом и раскаянием“, посилаючись на своє „болезненное состояние“. Але виправдування стосувалося лиш до різкості форми, по суті своїх „закидів“ він ніколи не „брав назад“. Правда, як бачимо, з рукопису злагодженого для другого видання II-го тому „Истории воссоединения Руси“¹⁾, Куліш викинув вищенаведену примітку з нападами на Шевченка, але зробив це, як там-же й пояснив, „ради большей последовательности в мыслях, но вовсе не потому (как может кой-кто подумать) чтобы (закреслено: „под давлением так называемой либеральной публицистики“) я отказался от своего взгляда на этот предмет под давлением публицистики, сделавшей Шевченка представителем своего племени и пророком своего народа“.

Також не можна розглядати, ані як „момент вагань і спростовань“ (О. Грушевський) ані як спробу „загладить свой грех“ (кваліфікація Б. Грінченка) і відомого „благоговійного присвячення“ „Крашанки“ (1882 р.) „слободженим од нашої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Мицкевичові“²⁾. В титулі „мученика чоловіколюбства“ Куліш не відмовив-би Шевченкові і під час того виступу, не відмовився-б він і 74 року „поместить“ Шевченка „в пантеоне наших талантливых соотечественников, рядом с Гоголем и Костомаровым“, як це зробив року 85-го в „Воспоминаниях о Костомарове“³⁾, бо ніколи не почував до Шевченка не тільки гострої, а й ніякої ненависти і хоч-би які були гострі й брутальні його напади на Шевченка р. 1874 й потімні, називати їх „обкидуванням багном“ і самого Шевченка, і його музи—єсть певним полемічним прибільшенням. Це стане ясніше, коли розглянемо закиди Куліша поруч з аналогічними, або близькими до них закидами інших давніх друзів та знайомих Шевченка. Перш за все закиди Куліша не можна й порівняти з закидами Максимовича, який навіть не радив Маслову писати життєпис Шевченка, кажучи, що „в жизни поэта столько грязного и безнравственного, что изображение этой стороны затемнит все хорошее“⁴⁾. Той самий Максимович, що, як ми бачили з слів Шевченка, „просто благоговел перед его стихом“, називав його твори „божественными“, через 12 років після смерті Шевченка вже вважав ті твори за написані „под пьяную руку“, а про поета казав, що він був „без всякого эстетического развития, без всякого

¹⁾ Рукопис знаходиться в Кулішовому архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні У.А.Н.

²⁾ Крашанка Русинам и Полякам на Великдень 1882 р., Львів, 1822.

³⁾ „Новь“, № 13, 85.

⁴⁾ А. Конисский, I. с., стор. 574—75.

художественного ідеала"¹⁾. Куліш, навіть називаючи Шевченка не-уком, додавав: „геніяльний неук“...

Що-ж до закиду Куліша про „седалища губителів, которые по єврейському подлиннику 1-го псалма означают злоязычников“ та про „жертвенник худшему из олимпийцев“, то—в пристойнішій формі—по суті те саме знаходимо в „Споминках про Шевченка“ художника Микешина, де, правда, досить мальовничо розповідано про Шевченкове „злоязычие“ („много было в его речах преувеличений и жолчи“)-але з підхіткуванням образливішим, ніж гостре Кулішеве слово²⁾. Нарешті, пригадаємо вже зовсім скромне по формі загальне вражіння Полонського, якому Шевченко нагадував „борову, в сердце которого пела малиновка“. Чи не досить цього і чи не час відповісти й всім сучасним геростратикам, для яких Шевченко „лише п'яниця і розпусник“, що всі подібні закиди найменшої плями не кладуть на чистий образ геніяльного поета? Шевченко нам любий такий, який він був у дійсності, людина, що їй, як правильно з іншого приводу зазначив М. М. Новицький, часто не чужим було людське, занадто людське³⁾. Нам не потрібний його іконописний образ, фантастичний зразок з серії „Жизни замечательных людей“ Павличенкова. Не боїмося визнати, що і пив і одвідував доми, про які не згадують в пристойному громадянстві. Не візантійський святий, а життєвий подвижник, велика дитина, через все життя, через всі падання він проніс незаплямовану життєву святість чистого серцем. Коли правду казав Куліш, що „меж детей ничтожных мира“ часто бывал Шевченко „всех ничтожней“, коли правду каже М. Новицький, що людське, занадто людське було Шевченкові не чуже—(а вони безумовно кажуть правду), то і в тому „ничтожестве“, в тій близькості до людського, занадто людського залишився Шевченко білосніжно чистим і неосяжно, зворушливо великим. І тому для пам'яті його за гострого Кулішевого слова часто образливіші міщанські спроби захищати його спеціальними дослідями, скільки разів він був п'яний в Нижньому, або в Петербурзі—то-що... Це для міщанина жах дізнатись, що Шевченко зловживав алкоголем, одвідував непристойні притони. Але святий грішник Шевченко міг-би спокійно й кожному винувателеві, й кожному „оборонцеві“ сказати: „я крок за кроком розповів все своє життя, не ховаючи жадного вчинка, жадного помисла, а потім зробіть це Ви...“ Сами гріхи і падання Шевченка свя-

¹⁾ Ibid., стор. 575.

²⁾ Т. Г. Шевченко, Кобзарь. У Празі, 1876, „Споминки про Шевченка“ М. Микешина, стор. XII-XIII.

³⁾ М. М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р. Цю працю було прочитано в історично-літературному товаристві при У.А.Н. В друку („Україна“, № 1-2, 1925 р) цей уступ випущено.

тіші за високих чеснот багатьох безгрішних! Хай кине в нього каменем той, хто без гріха!

Шевченко почасти в „Щоденникові“, єдиний, може, по світлій щирості книзі у всесвітньому письменстві, і розповів крок за кроком своє життя, не затаївши жадного помисла. І нехай не радіє, нехай не хіхікає соборне міщанство: він такий-же, як і ми, або й: дякую тобі, боже, що я не такий, як він — бо, *horribile dictu*, селянський син поневоленого народу, впав до того, що отверто признається: „выпили по рюмке джину и проглотили по десятку устриц“ (Щоденник, 12 квітня 58 р., стор. 328 ¹); „увы, нужно было оставить невестственное слово и приняться за вещественное дело, т. е. за увесистый обед“ (18 квітня, 330 стор.), пив шампанське (11 травня, стор. 337), „плотно снідав“ (стор. 336, 6 травня), обідав у Дюссо (12 травня, стор. 338), вечеряв у Бореля і „погасил свои восторги у Адольфины. Цинизм!“ (16 травня, стор. 340). Нехай не радіє, нехай не хіхікає з того всього соборне міщанство, бо й навпаки всьому тому образ Шевченка незаплямований і чистий живе в серцях тих, хто відчуває велику муку „розпяття“, яким було все життя геніяльного великомученика...

Давно час, замість нікому непотрібних обвинувачень і виправдань Шевченка, підійти до всіх „вустриць“, „шампанського“, „очаровательних семейств m-me Гильде“, „пьянственных глумлений“, „цинизму“ і т. и. з погляду аналізу богомного стилю всієї життєвої постати поета, але це зовсім окрема тема, що ще чекає на свого дослідника, бо першу інтерпретацію її, яку подав колись Куліш: „низовий курінчик, січовик“, „репрезентант правобережньої козащини“ і т. и., не можна визнати за всебічно вичерпливу.

Треба віддати честь Кулішеві, що його закиди, його різка іронія впливали не з джерела лицемірного міщанського моралізування, а з моментів ідейного, принципового характеру.

До аналізу їх і треба звернутись...

Не всує казав Куліш: „для историка слово правды должно быть дороже благосклонности читателей“. Йому був властивий, навпаки загальній уяві про нього, патос історичної правди, під надхненням якого писав він зворушливі рядки: „История ревниво охраняет правду, как в крупных событиях, так и в самых дробных мелочах: жизнь дорога в каждом своем проявлении“ ²). Відданість історичній правді не тільки давала сили байдуже ставитись до „благосклонности читателей“, але й підносила до справжньої моральної величи, що нею звучить, наприклад, лист 72 лтнього старого від 28 грудня 1891 року

¹) Сторінки *passim* вказано за виданням Яковенка 1911 р., Твори Т. Шевченка, т. II.

²) П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, С.-Петербург, 1874, т. I-й, примітка на сторінці 110-й.

до М. В. Карачевської-Вовківни: „Сповідав я тебе давніше, через що не можна мені перекладувати Шекспіра тут на пожарині, а ти, Марусенько, знов мені кучиш славою в потомстві. Я дбаю тільки про те, щоб до ладу діло робити; діла-ж у мене й без перекладу новосвітнього Гомера стільки, що ніколи в-досить із добрими людьми погугорити. А що вподобає потомство з нашої праці, сього ніхто не знає... Коли б я не мав сам собою програми працювання, дак земляки давно б уже мого духа згасили. Я мою прихильність до їх потомства виявляю не тим, щоб воно мене восхваляло, а тим щоб занедбало колись видумки та здобулось на історичну, національну й поетичну правду. Усе минеться, тільки правда зістається: от що мене до праці заохочує, і певно та правда корисніша, що не знає ні власного, ні стороннього примусу, а робиться з такою охотою, з якою нам на світі живеться“¹⁾. Та відважніше шукання правди і найсумлінніша суб'єктивність, що за Гамсуном і єсть об'єктивність, не забезпечують від помилок: сумлінна суб'єктивність дає лиш оту свідомість своєї правди, але не забезпечує ще наукової об'єктивності, науковости. Кулішеві не легко далася й свідомість своєї правди. Він проніс її через бурхливе море пристрасних нападів, обвинувачень в зрадництві, через цілковитий крах своєї величезної колись популярности, крах, що привів його до повної громадської ізолюваности і такої самотности, яку досить схарактеризувати тим, що підчас 50 літнього юбілею літературної праці Куліша його привітав один консерватор-росіянин, цензор кн. Н. Шаховской. Ніколи Куліш не оборонявся від нападів і обвинувачень в зрадництві—в друку, але зрозуміти, чого вони йому коштували, можемо з оповідання Лободовського, що одвідав його на хуторі року 1884-го... Варто перечитати оті репліки Кулішеві:— „ну, скажите, ренегат, изменник, будет-ли заниматься переводом Шекспира на малорусский язык? В будущность украинской литературы я верю“²⁾. І далі: „поймите,—я историк, а не политик Я не занимался пустомельством, а тогда же я напечатал первый том моего перевода Шекспира по украински, а также и перевод Священного Писания Нового Завета. „От плодов их познаете их“. Ренегат, „зрадник“ этого делать не станет“³⁾ Не спляюсь на справжній трагедії: один з найбільших працівників українського слова доводить, що вірить в майбутність української літератури, що він не ренегат і не зрадник!.. Наведу лиш цитату з пізнішого листа (7 липня 1892 року) знов до Карачевської-Вовківни, що свідчить, про дитячу наївність старого

¹⁾ М. Могилянський, Куліш у 90-х роках, „Черв. Шлях“, № 8—1925 року, стор. 191.

²⁾ Лободовский, Три дня на хуторе у П. А. и А. М. Кулиш, „Киевская Старина“, апрель 1897 г., стр. 166.

³⁾ Ibid., стор. 170.

ідеаліста, але разом і про те, чим хвилювалось його шляхетне старече серце: „Дякуючи министру внутренніх діл за нове моє підданство, писав я, що нічим не здолію так виявити моєї вдячності, як... Да ось воно в Чорній Рукописі 1891 року 13 квітня:... „считаю не меньшим долгом благодарности представить на ваше просвещенное усмотрение вопрос литературно-административный...“

Не касаючись причин, побудивших бывшее императорское правительство к столь решительной мере (указ 1876 г.), ограничусь только указанием на собственную литературную деятельность“.. і сю промову приводжу до такого слова: „Будучи таким образом осужден на молчание, осмеливаюсь покорнейше просить В. Высокопр. исходатайствовать у Верховной Власти отмену Высочайшого повеления 1876 года, с разрешением печатать на малорусском языке драмы, поэмы и лирические стихотворения, как оригинальные, так и переводные, с употреблением такого правописания, какое будет признано издателями соответствующим филологической науке“.

І сього каменя навернув я стільки, що мені відписано з Петербурга і з Київа, мертвого-ж земляцького серця не зворухнув і досі ніяк¹⁾.

Сам Куліш пристрасно доводив: „поймите,—я историк, а не политик“... В полемічному захваті часто відмовляли Кулішеві в титулі історика: навіть автор спокійної розвідки: „Панько Олелькович Куліш“ (Львів, 1900 р.) Осип Маковей запевняє: „Куліш не був істориком, тільки поетом“ (стор. 146) Хто не може заперечити подібного твердження з власного досвіду, з знайомства з історичними працями Куліша, що і зараз в більшості читаються з величезним захопленням, для того досить послатись на авторитет двох істориків. Костомаров, проти якого в „Истории воссоединения Руси“ скеровано було немало ущіпливих „нотабенок“, знайшов у себе остільки безсторонності, щоб написати: „надо сказать, поистине, что его первый том составляет такое превосходное сочинение по истории южно-русского края, с которым, как по таланту автора, так и по способу обработки и по верности взглядов, едва-ли какое другое может соперничать“²⁾. О. Я. Єфименко подала таку загальну оцінку Куліша, як історика: „Наука вообще, а в особенности история, нуждается не только в созидании, в творчестве: не менее нуждается она и в отрицании, в разрушении, в критике. В этом отношении значение Кулиша для южно-русской истории нельзя ценить низко. Переходя с одной точки зрения на другую, Кулиш подверг критике почти все

¹⁾ „Куліш у 90-х роках“, „Черв. Шл.“, 1925, ч. 8, стор. 191—192.

²⁾ Н. И. Костомаров, О казаках. „Исторические монографии и исследования“, С.-Петербург, изд. Вольфа, 1881 г., т. XIV, стр. 97.

положення, все утвердження, какие были выражены до него. Конечно, если-бы эта критика не имела бы того страстно-нетерпимого характера, какой свойствен произведениям Кулиша, то ее значение было бы еще больше, но всякий дает то, что может. И если мы видим в настоящее время, что украинская история уже не загромаждается продуктами плохо понятых исторических традиций, национального самолюбия, узкого патриотизма, то этим она в значительной степени обязана Кулишу¹⁾.

І, одначе, треба рішучо заперечити Кулішеве запевнення: „поймите, я историк, а не политик“. Був таки політиком в такій-же мірі, як і істориком, і це безумовно і було тим джерелом, з якого випливав увесь напрямок його історичних праць, а разом і всі їхні хиби. Навіть нетолерантно-пристрасний характер його критики, що зазначила О. Я. Єфименко, можна зрозуміти лиш в звязку з цим. Досить звернутись, наприклад, до листа Кулішевого до Хильчевського, в якому він сповіщає про працю над III-м томом „Истории воссоединения“, щоб упевнитись, що не лише патос історичної правди властивий був йому, але й патос політичних пристрастей: „ты думаешь, охота-ж полупьяного казака ставить на такой пьедестал? (мова про Богдана Хмельницького). А я хлопочу о том, чтобы стыдно было ставить ему памятник (про се мовчи). Уже князь Острожский покотивсь так, як той перун Киевский, и никогда не выдыбает из Леты (и про се мовчи). За то (от тут почухаєш голову!) к Иову Борецкому подхожу под благословение, а до міщан иду в гости, плюнувши на вельможеские и панские беседы. (Мовчи, брате, й про те)²⁾“.

Треба перечитати численні листи за останні роки Кулішевого життя, що в них він викладає цілі дисертації на болючі для нього історичні теми, треба пам'ятати, як свого величезного поетичного таланта віддавав він на безсмачну полеміку проти нелюбих йому історичних постатів, або на такі-ж безсмачні панегірики постатям історичним, йому любим, щоби впевнитись, що патос політики стояв у нього поруч з патосом історії. Наведу одну велику цитату з такої листівної дисертації 90-х років, бо вона яскраво відбиває ті моменти в поглядах Куліша—політика, які потрібні для освітлення питання, що нас тут цікавить. Знов таки до М. В. Карачевської-Вовківни писав Куліш 7 липня 1892 року:

У погляді на таку дивовижу я схожусь із тобою. моя сизокрила. та зараз і розкожусь: бо в тебе козацина—корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі,—дарма, що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхошля-

¹⁾ А. Ефименко, П. А. Кулиш, как историк. „Библиотека самообразования“, № 44,—1904 р.

²⁾ „Киевская Старина“, январь 1898 г. стор. 148.

хецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козачину нам на погибель, і не погинули ми з нашою старорущиною єдино через те, що братія наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду законодавчу і виконавчу владу.—не так як республіка шляхецька і її facsimile—республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцію, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в Німця науки.

Уродившись такеньки вдруге після варягоруського князювання, ми й досі не дійшли ще свого духовного зросту, і досі малолітньо, однак з'ясували своїми словесними творами, що зростемо не в чужомовну статю, та й не в козачині наш ідеал національний. Заплатили ми козачині данину та й буде з неї. Спасибі їй, що допомогла нам (хоч і поневолі допомогла) зійтись до купи з клязьменськими та з московськими потомками наших Олегів, Святославів, Ігорів і зрекшись тих Руснаків що пополячилися—покаталичилися „ради панства великого, ради лакоства нещасного“. Більше нам з козачиною нічого робити, так як і нашій сусідці Європі з розбишацькими рицарськими орденами. На два століття зупинила вона руську культуру. Наздогоняймо-ж словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не відіме, ніхто-ж і не обігріє та й не освітить її, як ми самі.

Оце-ж, бачивши, що хоч і прихилиєся до мене, кохана внучко Марусенько, та прихилиєся, яко до якогось демагога козакомана, давав не раз я тобі в руки Аріяднину нитку до виходу з того лабіринту, куди тебе завели то сліпі, то п'яні й нетямні вожді.—бачивши з твоїх листів, що розумієш Русь вузенько і твориш її собі з казок, занедбав я відписування тобі, хоч і не перестав любити гарну твою владу. Може, й тепер пишу до тебе не розумно тобі, дарма. Колись дійдеш розуму. і коли не сама спогадаєш мене добрим словом. дак спогадають, може, твої дітки (нехай Господь ушасливить ними тебе свого часу“¹⁾).

Завдання історика—не обурюватись, не плакати, лиш розуміти... Ворогування з минулим у історика починається тоді, коли в ньому прокидається публіцист, політик, що знаходить у минулому коріння тих рис сучасности, до яких він ставиться негативно, бачить у негативній для нього сучасности ремінісценцію минулого. Таке трапилось з Кулішем. В соціальному романтизмі сучасного йому українського народництва він побачив ремінісценцію „козачини“ і звідси виплило його ворогування з останньою. Державник з голови до п'ят, він годен був благословити отверезення і позичення „позиченої у Німця науки“—„навіть під крутим деспотством“.

Згадаймо авторитетне слово Драгоманова, що Куліш „один з українофілів—б'є в точку всесвітньої науки, котра підніме наш народ“. Аналіза політичних поглядів Куліша та їх соціальної зумовлености складає окрему складну тему, над якою тут не можна спинитися навіть побіжно. Треба лиш зазначити надзвичайну складність цієї теми для дослідника, що буде уникати скороспілих та шаблонних узагальнень, яким, наприклад, єсть думка Заславського, що Куліш борювався з народницьким соціальним романтизмом під прапором російської урядової реакції. В вищенаведених цитатах з листів Куліша 90-х років подано досить матеріялу, щоб впевнити, що мрія про „нашу

¹⁾ „Куліш у 90-х роках“, „Ч. Шл.“, 1925, ч. 8, стор 192—193. Правопис оригін.

автономічно будущину“ Куліш ніколи не зрікався, і коли, типова людина 40-х років, не знаходив теоретичних позицій для обґрунтування своїх ідеалів на підставі сучасної науки та сучасних поступових соціально-політичних європейських рухів, та іноді, заховуючи свої дійсні прагнення, ніби ставав на ґрунт реакції, все-ж-таки недалеко одійшов од тих формувань соціально-політичних завдань, які в 90-х роках подав Драгоманов. Принаймні р. 1892 писав Куліш до Павлика про „Народ“: „дуже вподобався... Ми тут і не знали, що в Галичині є така розумна газета“¹⁾.

Шлях, на якому Шевченко став для Куліша „неустранимым предметом нашей историографии“, досить освітлено, а цим пояснюється і неминучість виступу Кулішевого проти Шевченка. Згадки про давно минулі часи, коли і він, Куліш, підпадав впливові Шевченкових „сарказмів, анекдотів та співанок“, добре відома неурівноваженість вдачі „гарячого“ Куліша та „болезненное состояние“, на яке він потім посилався і яке до нього верталось ще не раз, вповні пояснюють брутальний характер того виступу. Але недоцільно і непотрібно нині, коли минуло 50 років після цього інциденту, моралізувати з його приводу, замість того, щоб прагнути його всебічно зрозуміти і проаналізувати. Вже час спокійно визнати, що і в тому інциденті Куліш не керувався темними почуттями огруйника Сальєрі,—не віддавався відчуттям ненависти та помсти...

27/II — 7/III 1925 р.

П. П. Чубський.

---

¹⁾ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. VII-я, Чернівці, 1911 р., стор. 97. Лист Павлика до Драгоманова від 1/XI 1892.